

ANTONÍN BARTONĚK
(MASARYKOVA UNIVERZITA)

**POZNÁMKY KE STAROŘECKÝM DIALEKTŮM SE
ZAMĚŘENÍM NA HLÁSKOVÉ A MORFOLOGICKÉ
DIFERENČNÍ JEVY VE VZTAHU K ATTIČTINĚ**

Starořecké dialekty v očích Athéňana¹

The degree of recognizing immediately a concrete Ancient Greek dialect in the speech of a native speaker, as perceived by an average Athenian listener, is the main aim of this article. The author tried to evaluate the most important dialectal interrelations between Attic and all the other groups of Ancient Greek dialects. In this way, he was able to characterize Euboean Ionic, Laconian, Cretan, Elean, as well as Lesbian, Boeotian and Cypriot as quite easily recognizable Ancient Greek dialects, on a chronological level of ca. 350 B. C.

Keywords: Classical Greek, Ancient Greek Dialects, Ancient Greek Phonology, Ancient Greek Grammar.

Zájem o starořecké dialekty se ve mně probudil, když jsem ve věku školou povinném trávil prázdniny v hanácké obci u Olomouce, kde jsem slyšel věty jako „měle zme dneska k obědo rebo, na večero bodó amolete“. Hanáčtina na mne působila dojmem, že má ze samohlásek jenom *a*, *e*, *o*, a nepostřehl jsem, že některá *e/o* jsou otevřenější než ta druhá: až jednou v noci začalo v Přáslavicích hořet, a tu když jsem na návsi slyšel, jak nějaká dívka v předškolním věku volá zděšeně „Hoří“, zdálo se mi, že to její *o* bylo v tomto slově jiné, přesněji trochu užší, než když mně můj strýc nedávno přátelsky řekl: „Ale Toniko, drž jož hobo!“ Těmito výroky se uzavřela první fáze mého praktického školení o tom, že hanáčtina má čtyřstupňový vokalický systém krátkých monoftongů s dvojím *e/ε* a *o/ο* –

¹ Příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru „Středisko pro výzkum starých jazyků a starších fází jazyků moderních (MSM 0021622435), který byl řešen na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně.

otevřeným a zavřeným –, jak by dnes zněla správná odpověď na příslušnou otázku při zkoušce z českomoravské dialektologie.

Když jsme potom o pár let později začali mít v kvintě na gymnáziu starou řečtinu, nikdo mi neřekl, že tak jako hanáčtina má dvojí *krátké* ϵ/ϵ , měla podobně – 2000 let předtím – tzv. attičtina, stará řečtina z Athén, dvojí ϵ/ϵ , ρ/ρ *dlouhé*: proti užšímu *filé*, psanému $\phi\acute{\iota}\lambda\epsilon\iota$ „miluj!“, měla široké $\epsilon\theta\eta\kappa\epsilon$ (ind. aoristu „položil“) s psaným η (*éta*) – a proti velmi úzkému \bar{o} , přesněji \bar{u} (psanému $\omicron\upsilon$), např. v gen. sg. $\acute{\alpha}\nu\theta\rho\acute{\omega}\pi\omicron\upsilon$ („člověka“), měla pak attičtina široké $\epsilon\delta\omega\kappa\epsilon$ „dal“ s psaným ω (*ómega*). Toto nám tehdy nikdo neřekl, ale v r. 1941 nám to vlastně ještě ani říci nemohl, protože se to prakticky až do r. 1956 nevědělo; teprve tehdy totiž tuto věc jasně prokázal španělský profesor ze Salamanky Martin Sánchez Ruipérez v americkém časopise *Word* 12, str. 67–81.

Když jsem pak po válce ve třetím roce studia latiny a řečtiny došel k závěru, který se časem – jak vidno – ukázal falešný, že se totiž klasickou filologií nebudu zabývat, zapsal jsem si jako třetí obor angličtinu. Časem se mi to zúročilo nenadálým způsobem. Do Brna totiž po válce přešel na katedru anglistiky tehdy už význačný člen Pražského lingvistického kroužku prof. dr. Josef Vachek, který své posluchače dovedl zapálit pro fonologii, tj. funkční lingvistiku. Poté co prof. Ruipérez vydal v r. 1956 svůj zmíněný epochální článek o attickém (a dodejme, i o boiótském) systému dlouhých vokálů, napadlo mi – při konzultacích s prof. Vachkem a s mým školitelem prof. Stiebitzem –, že bych se mohl pokusit srovnat hláskoslovné systémy všech starořeckých dialektů mezi sebou navzájem.

V 50. a 60. letech jsem tento projekt uskutečnil ve dvou monografiích (Vývoj konsonantického systému v řeckých dialektech, 1960; *Development of the Long-Vowel System in the Greek Dialects*, 1964) i v několika menších studiích, což mi na jedné straně vyneslo podrobný odkaz profesora J. B. Hainswortha na mou teorii na stránkách profilové encyklopedie *Cambridge Ancient History* III, 1 (1982), 863n., a na druhé straně mě již předtím prof. Vachek, když kolem r. 1960 musel odejít z naší fakulty jako buržoazní strukturalista, a k tomu ještě člověk nábožensky založený, při rozloučení k sobě přivinul a před ostatními přítomnými prohlásil, že jsem jeho „levoboček“. Ale to je už dávná minulost – pouze s tím malým přesahem do bližší minulosti, že jsem po pádu komunismu mohl být v r. 1990 promotorem při čestném doktorátu prof. Vachka, uděleném mu Masarykovou universitou.

Ale teď už, v druhé části svého příspěvku, přejdu k slíbené úvaze o míře schopností starověkého Athéňana rozpoznávat řecká nářečí v ústech jiných

nářečních mluvčích: S pádem mykénské civilizace se kolem r. 1200 př. Kr. narušily unifikční tendence, které směřovaly mezi léty 1400 až 1200 k vzniku jakési rané řecké jazykové koiné. V průběhu tzv. temných staletí (12. až 9. stol. př. Kr.) se potom náznaky prvotního předmykénského nářečního členění znovu výrazně prohloubily a v 8. stol. př. Kr. se promítly do komplikovaných nářečních vztahů, reprezentovaných téměř pětadvaceti starořeckými dialekty, které zčásti zároveň stály u zrodu jazyků jednotlivých řeckých literárních druhů. Když se na začátku doby klasické stávají Athény hlavním centrem starořeckého hospodářského, politického i kulturního života, dostává se v řeckém světě na první místo i jejich místní dialekt, attičtina. Je to doba, kdy se do Athén vydávají z rozlehlého světa řeckých obcí, zpravidla politicky navzájem značně nezávislých, občané nejružnějších zájmů, hovořící pochopitelně svými vlastními nářečnými, jež byla přitom pro Athéňana docela srozumitelná. Zamysleme se tedy nyní na základě našich dnešních vědomostí o starořeckých nářečích nad tím, jak mohl v r. 350 př. Kr. obstat v tomto jazykovém babylonu průměrně vzdělaný Athéňan a v jaké asi míře byl s to rozpoznat, odkud ten či onen cizí návštěvník přichází.

Řek mohl přijít do Athén ze čtyř nářečně od sebe odlišných oblastí (viz mapku): 1. z oblasti *iónské* (eubojšťina na o. Euboji nedaleko Athén; iónšťina ostrovní, tj. kykladská, a iónšťina maloasijská); 2. *arkado-kyperské* (arkadšťina uprostřed Peloponnésu a kyperšťina na o. Kypru); 3. *aiolské* (lesbičťina na o. Lesbu; thesalšťina a boiótšťina na řecké pevnině; a 4. z nářeční oblasti *západořecké* čili *dórské*.

Mezi dórská nářečí patřila na jedné straně a) tzv. „*mírná*“ dórsťina (Doris mitior) dialektů při Sarónském zálivu (megaršťina, korintšťina, východní argolšťina) a tzv. severozápadních nářečí (fóčťina, lokeršťina, aitólšťina, akarnánšťina – a snad i makedonšťina, jež podle dnešních názorů neexistovala jako samostatný ie. jazyk, ale jako velmi archaická řečťina dórského zabarvení), ale na druhé straně mezi dórské dialekty náležela i b) tzv. „*přísná*“ dórsťina (Doris severior) svérázných archaických dialektů, jako byla lakónšťina, krétšťina, élejšťina, kýrénšťina – vedle několika málo dalších (tzv. „*střední*“ dórsťina /Doris media/: západní argolšťina, rhodšťina).

Ad 1. Mezi skupinami 1–2 a 3–4 byl rozdíl v tom, že nářečí iónsko-attická a arkado-kyperská (a pod vlivem iónštiny i lesbičťina) měla v 3. os. pl. tvary jako φέρουσι „nesou“ proti archaickému dórskému a thess.-boj. φέρουτι. To byl rozdíl sice dosti markantní, ale hlavně platilo: když Athéňan slyšel z úst mluvčího slovo φέρουσι, anebo i εἰκοσι „20“, vytušil ihned, že příchozí je odjinud, ale nepoznal odkud. Když však uslyšel z úst

příchozího slova jako νεηνίης, οἰκίη, χώρη s dlouhým η po ε, ι, ρ – místo att. νεανίας „mladík“, οἰκία „dům“, χώρα „země“, ihned si uvědomil, že přichází z nějaké blízké oblasti v íonské Egeidě. Mohl to být Míléos v Malé Asii nebo některý kykladský ostrov, jako Naxos, ale když mluví zároveň užil výrazu ἔχουσιν místo ἔχουσιν „mají“ nebo πατριὶν místo παισίην „chlapcům“, už se vědělo, že přišel z Eretrie na ostrově Euboji nebo z protilehlého Óropu na řecké pevnině, neboť tam podléhala sykavka s uprostřed slova vnitroslovnému rotacismu.

Ad 2. Arkado-kyperské dialekty se od attičtiny odlišovaly hlavně archaickou příponou 3. os. sg. a pl. med. φέρεται/φέρονται proti φέρεται/φέρονται ve všech ostatních dialektech (opět podle M. S. Ruipérez, tentokrát z r. 1952). Jinak však zejména arkadština nestála proti attičtině v nějakém zvlášť zřetelném protikladu, nanejvýš snad svou markantní střídnicí za ie. labioveláru *k* v podobě zvláštní sykavky *II* = *ś* ve slovech jako v tázacím zájmenu *II*ίς = *ś*ίς, *τις* „kdo?“ nebo v podobě *τζ* v číslovce *τζετρακάτια* = „40“; šlo o nezvyklou sykavku, jinde v řečtině neznámou, a tedy nápadnou. Dostí výrazná odchylka, avšak morfologická, charakterizovala i kyperský dialekt; ten totiž vykazoval v gen. sg. *o*-kmenových jmen originální, jinde nedoloženou příponu *-ων/-ov* namísto attického *-ου* nebo *-ο*, např. ve slově ἄνθρωπος „člověk“. Byla to odchylka nápadná především v písmě, míra její markantnosti v samotné výslovnosti je ovšem dnes obtížně postižitelná.

Ad 3. Aiolské dialekty dělíme na dvě nářeční oblasti, na lesbičtinu a na thessalštinu s boióštínou.

3. A) Pro lesbičtinu byla typická zejména úplná *psilósis*, tj. eliminace náslovného *h*-. Je docela možné, že starověký mluvčí lesbického dialektu vyslovoval řecké slovo *ιερός* „posvátný“ jako [*chieros*], tak jak to činí současní Řekové nebo Italové, kteří hlásku *h* rovněž nemají. Navíc byla pro lesbičtinu typická i tzv. barytonésis, tj. posun přízvuku k začátku slova, což se asi v konverzaci taktéž ihned poznalo. My Češi, coby nositelé počátečního přízvuku ve slově, to asi nedovedeme plně posoudit, nanejvýš snad když dnes slýcháme v mediích, jak hlasatel podle češtiny přízvukuje italská či německá slova. Nápadné mohlo být i to, že akuzativ pl. od lesbického ἵππος „kůň“ měl podobu ἵπποις ze staršího ἵππωνς, kdežto dativ pl. zněl v lesbičtině ἵπποισι, což obojí representovalo v attičtině dativ, ale ten druhý v Athénách působil archaicky.

3. B) Thessalština naopak působila asi na Athénana jako brněnština na Pražáka: týká se to jak původního dlouhého *a* v thessalštině zavřeného

ε, psaného jako *ει* (např. ὀνέθεικε „věnoval“), tak i původního dlouhého a v thessalštině zavřeného *ο*, psaného jako *ου* (např. χούρα „země“, ἔδουκε „dal“). – A klasická boiótština, ta se chovala ve svém vokalizmu už zcela chaoticky: píše se v ní Θειβῆος, vyslov [Thibäos], místo att. Θηβαῖος „Théban“; Φυκία, vyslov [wükia], místo οικία „dům“; ὕσετη, vyslov [üsetä], místo οἴσεται „přinese“; τῦς θιῦς, vyslov [tüs thiüs], místo τοῖς θεοῖς „bohům“, zkratka už jako v helénistické koiné o pár století později. Kolem r. 350 př. Kr. musel z toho být náš milý Athéňan zcela zmaten, zvl. když ještě netušil, že se tak hrozně bude jednou mluvit i v Athénách!

Ad 4. I dórské dialekty jsme dále rozčlenili, totiž na dórštinu mírnou a přísnou:

4. A) Shora zmíněné mírně dórské dialekty sarónské i severozápadní spojovalo mezi sebou navzájem – a přitom zároveň i s attičtinou – to, že všechna tato nářečí měla společný inovativní *čtyřstupňový* dlouhovokalicový systém se shora zmíněnými dvěma dvojicemi dlouhých samohlásek *ε/ε* a *ο/ο*. To zároveň znamená, že se mírně dórská nářečí odlišovala od attičtiny jen minimálně, především svým archaickým φέροντι proti attickému inovačnímu φέρουσι. Hlavně dórské dialekty sarónské nebyl asi schopen náš Athéňan dostatečně rychle rozpoznat.

4. B) Tzv. přísně dórské dialekty (zvl. lakónština, střední krétština, kýrénština a élejšтина) se od mírné dórštiny i attičtiny odlišovaly dosti výrazně, a to všechny dohromady hlavně svým *trojstupňovým* dlouhovokalicovým systémem, vždy jen s jediným dlouhým *ē/ō*, značeným písmeny η (*éta*) a ω (*ómega*). Při tomto způsobu psaní, resp. vyslovování, musel Athéňan nutně pociťovat různá omezení, jež plynula z nižší schopnosti těchto „trojstupňových“ nářečí rozlišovat attické dvojice, lišící se od sebe jen otevřenou či zavřenou artikulací. Srov. rozdíl mezi attickým nom./ak. duálu τῶ καλῷ ἵππῳ „dva krásní koně“ a gen. sg. τοῦ καλοῦ ἵππου „krásného koně“; tento rozdíl se musel v „trojstupňových“ dialektech vyjadřovat jinými způsoby, jako opisy apod. Podobně existovaly v attičtině i slovesné dvojice, lišící se např. grafikou εἰ v ind./imp. (φιλεῖτε „milujete, milujte“, φιλεῖται „je milován“) a grafikou η v konj. (např. φιλήτε „ať milujete“, φιλήται „ať je milován“), příp. i podobně se lišící dvojice i trojice tvarů od sloves εἶμι/εἶναι „být“, εἶμι/ίέναι „jít“, ἵημι/ίέναι „posílat“ (příp. οἶδα/εἰδέναι „vědět“), které zadáváme rádi studentům při písemkách k identifikaci. Jejich mimoattické varianty nám přitom ovšem zůstávají často zcela nedostupné.

Velmi markantní rozdíly proti attičtině byly mezi přísně dórskými nářečími typické zvl. pro élejštinu, již se mluvilo v Olympii. Zdejší nářečí mělo místo původního dlouhého *é* velmi otevřené *æ*, např. slovo πατήρ „otec“ se tu vyslovovalo πατάρ, záporka μή jako μά, optativní εἴη „kžé je“ jako ěa – tedy na Athéňana asi působila výslovnost z Olympie jako na Brňáka pražská výslovnost typu [täläfonovat]. Mimoto měla élejština ještě koncový rotacismus typu Διός = gen. sg. Διός od Ζεύς, nebo τοῖς ἄλλοις προξένοις καὶ εὐεργέταις místo τοῖς ἄλλοις προξένοις καὶ εὐεργέταις „ostatním hostům a dobrodincům“, ale ten je doložen i v lakónštině, takže si Athéňan Élejce mohl splést se Spart’anem. Ale pokud se potom v dalším ústním projevu návštěvníka objevil výraz ἀνέσηκε místo ἀνέθηκε „věnoval“, pak šlo určitě o Spart’ana (ve Spartě se totiž ve 4. stol. př. Kr. souhláska θ spirantizovala v s).

Náš Athéňan měl tedy při testování cizích příchozích skvělou šanci, aby se osvědčil. Byl-li šikovný, mohl úspěšně rozpoznat aspoň desítku dialektů: s jistotou kykladskou či maloasijskou iónštinu, bezpečně eubojštinu, do značné míry arkadštinu a kyperštinu, s úplnou jistotou lesbičtinu, dosti jasně thessalštinu, ale i boiótštinu, velmi dobře élejštinu a lakónštinu, mimoto snad do jisté míry i střední krétštinu nebo západní argolštinu. Kdyby se na athénské agoře dávaly za úspěšná řešení otázek kredity, mohl klidně dosáhnout vysoce kladného výsledku na úrovni kvalifikačního stupně A – s brzkou perspektivou zlepšení na AA, ne-li vůbec na rating AAA.

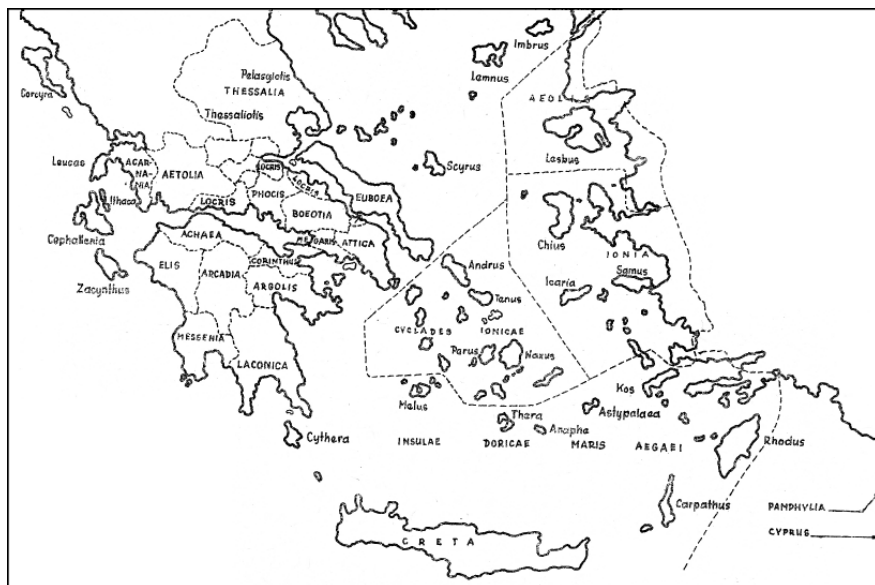
Tento referát, ovšem bez českomoravských narážek, ale zato s rozšířeným starořeckým materiálem, byl dne 26. 9. 2011 přednesen *in absentia* autora na 6. mezinárodním kongresu starořecké dialektologie v Nikosii na Kypru panem Michaelem Meier-Brüggerem, profesorem na univerzitě v Berlíně (Freie Universität).

BIBLIOGRAFIE

- BARTONĚK, ANTONÍN. 1961. Vývoj konsonantického systému v řeckých dialektech, Praha: SPN.
- BARTONĚK, ANTONÍN. 1966. Development of the Long-Vowel System in Ancient Greek Dialects, Praha: SPN.
- BOARDMAN, JOHN – EDWARDS, IORWERTH E. S. e.a. (EDS.). 1982. *The Cambridge Ancient History*, Vol. III, 1: *The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean world, tenth to eighth centuries B.C.*, Cambridge: Cambridge University Press.
- RUIPÉREZ, MARTÍN SÁNCHEZ. 1952. „Desinencias medias primarias indoeuropeas“. *Emérita*, 20, 8–31.

RUIPÉREZ, MARTÍN SÁNCHEZ. 1956. „Esquisse d'une histoire du vocalisme grec“. *Word*, 12, 67–81.

Mapa starořeckého světa

RESUMÉ

Hlavním cílem autorova příspěvku bylo stanovit, jak vysoká byla v starověkých Athénách možnost, že průměrně vzdělaný Athéňan rozpozná v hovoře návštěvníka z jiných řeckých krajin velmi záhy typické rysy aspoň některých regionálních řeckých dialektů a odhalí krajinu jeho původu. Autor za tímto účelem uvádí hláskoslovné a morfologické znaky, které charakterizovaly a odlišovaly dialekty čtyř hlavních oblastí, odkud mohl návštěvník do Athén připutovat (nářeční skupina iónská, arkado-kyperská, aiolská a dórská). Věnuje se také jednotlivým nářečím a hledá typické projevy mluvy ve vybraných oblastech starověkého Řecka, na jejichž základě bylo patrně možno identifikovat lokalitu, odkud mluvčí do Athén přišel. Autor porovnává attičtinu z Athén s hlavními nářečními rysy jiných starořeckých krajin a dochází k závěru, že ve srovnání s attičtinou musely být zejména eubojská, krétská a lakónská, dále lesbičtina, bojótská a kyperština dialekty na první pohled pro průměrného Athéňana velmi dobře rozpoznatelné.

